

Мила МЕДИГОВИЋ-СТЕФАНОВИЋ*

ИСТОРИЈА И БИОГРАФИЈА У ЛАЛИЋЕВОМ МЕЂУРАТНОМ СТВАРАЛАШТВУ (1935–1941)

*Гимназијском друштву са којим
прелиставам синоменар младости.*

Сажетак: Студентски дани Михаила Лалића (1933–1941) прожети су важним историјским збивањима на Београдском универзитету. Припадници Напредног студентског покрета, у коме су доминирали студенти Правног факултета, а највише њих из Црне Горе, манифестовали су у оквиру студентских организација своја љевичарска опредељења и приврженост социјалној литератури. То вријеме и аутентични учесници имају своје књижевне експозитуре у међуратним причама и поезији Михаила Лалића. Лалић ће у својим књижевним прилозима у *Студенту*, *Правди*, *Полицици*, *Зетци*, *Југословенској ПТТ*, *Нашој стварносци*, *Младој култури*, *Младој литератури*, *Лейопису Мајице српске* и *Живоју и раду* започети богат стваралачки опус. Умјетничка остварења тог периода обликована су под утицајем свјетског и југословенског покрета социјалне литературе, њихови књижевноаксиолошки донети нијесу на висини касније литерарне љествице Михаила Лалића, али су важни са аспекта црногорске и српске историје књижевности. Овај период књижевног ангажовања Михаила Лалића није критички освјетљаван, зато је неопходна нова литературолошка усредсређеност и продубљеније тумачење дјела створених у том периоду.

Кључне ријечи: *Михаило Лалић*, *Београдски универзитет*, *Правни факултет*, *Напредни студентски покрет*, *социјална литература*, *студентске организације*, *југословенска периодика*

„Сваки појединац учествује истовремено у различитим областима меморије, у зависности од перспективе у коју поставља ретроспекцију. Међутим, ова перспектива је подложна свођењу на два суштинска гледања: *аутобиографско* и *историјско*. И ако се не

---

* Др Мила Медиговић-Стефановић, Београд

помешају — последње је шире и преносивије — сигурно је да се, како сâм Халдбахс признаје у *Колективном њамћењу* (*La Mémoire collective*), оба ова гледања узајамно преплићу.”

(*Историја, време и њамћење*, Фернандо Катрога, превела с португалског Соња Асановић-Тодоровић)

Проживљено искуство, памћење прошлости, преплитање личног са групним, регионалним и националним, идентификујемо у целокупном стваралаштву Михаила Лалића. Савремени приступ књижевној изворности, а и књижевној семиологији, уважава „феномен истине”. Конструисујући слике прошлости у књижевним творевинама између два рата и првој верзији *Злој њрољећа*, као „личној биографији”, Лалић уланчава фрагменте колективних наратива, завичајне доживљајности и београдског искуства. Перцепција учесника Првог свјетског рата и комитског покрета, затворско заточење, илузије и отржењења бојили су писање Михаила Лалића. У стваралаштву између два рата феномен истине заснован је на специфичној пишчевој перспективи, то је поглед одоздо, из визууре учесника и свједока а и жртве; егзистенцијална подређеност наметнула је уписивање доживљеног, како писац каже, своје „кржаве некретнине”. За књижевне историчаре, а и за науку о књижевности важан је и први период (1934–1941) настанка и објављивања поезије, прозе и критике у периодичним издањима пред Други свјетски рат. Припремивши књижевну биографију Михаила Лалића „за амерички лексикон књижевних биографија”, Бранко Поповић издваја предратни период као идејно-естетску оријентацију ка социјалној литератури „у кругу младих писаца на књижевној љевици”. О тим годинама књижевног ангажовања Поповић наводи: „У том предратном периоду објавио је тридесетак краћих литерарних радова (не рачунајући репортаже), али је од свега тога у своје прве књиге, објављене 1948. г., унео тек неколико песама и три (мало прерађене) приче. Стога се Лалићеви рани књижевни радови (1935–1945) сматрају пишчевим почетништвом и њихова се важност исцрпљује у репрезентовању развојне фазе овог уметника.”¹

У овом тексту компарирамо биографске чињенице са књижевним првијенцима из историјске перспективе. Лалићево укључивање у токове социјалне литературе, а потом и његова поетолошка и геноло-

¹ Михаило Лалић — књижевна биографија, Бранко Поповић, *Књижевности*, год. 51, књ. 103, св. 3–4, 1997, стр. 602–613.

шка опредјељења елаборирао је Радомир Ивановић у предговору књиге *Међурајно књижевно стваралаштво (1935–1941)* Михаила Лалића.² Од прозних радова у овој књизи су: „Љубав Вулете Петрова”, „Шуме свуд наоколо” (1935); „Пљачка” и „Владимир Стиповић кашљуца...” (1937); „Страх”, „Јасиковица”, „Учитељ у Рогозни”, „Обрад и Мајо”, „Брескве”, „Старац”, „Сам самцит” и „Другови” (1939); „Гињеници” и „Самоћа” (1940) и „Девет воденица” (1941). Међу пјесмама су по редосљеду објављивања: „Село у долини” (1937), „Уморство у граду” (1938), „Уз љубавне пјесме млекација”, „Сијечањ”, „За ову земљу”, „Мојковац”, „Са процеса”, „Репортажа из Београда 1939. године”, „Небо над Београдом 3. септембра 1939. године”, „Сеоски сватови” (1939), „Војничка пјесма”, „Урланов мост” (1940) и „Пјесма о рукама” (1941). Критички текстови, објављивани 1940. и 1941. су: „Беспуће *Српској тласа*”, „Б. Л. Лазаревић *Незнани јунак*”, „Књига о предграђу И. Катића — *Уска улица*”, „Јанко Тугеџић — *Невидљиве дијке*”, „Александар Фадејев — *Пораз*”, Трофим Борисов — *Син орла*” и „Девет пјевања у *Новој Србадији*”.

Лалићеви ставови о важности историјског у темељима умјетности истакнути су у различитим приликама. Издвајамо један који кореспондира са изабраном темом: „Никако не могу да се сложим да је књижевна или умјетничка истина врједнија од историјске. Има једна изрека: умјетност кружи око истине с чврстом намјером да се на њој не опече. Нешто слично би се могло рећи и за многе историје, што сам и ја показао у неким књигама. Претпостављам да се те истине допуњавају и помажу једна другој да што јаче освијетле оно што је скоро прошло, да би нам јасније било оно што долази.”³ У духу ових идеја је и тврдња да је Михаило Лалић, осим своје аутобиографије, допунио историјским чињеницама биографије својих другова, сљедбеника, ријечју — стварних људи, посредством књижевних ликова.

Маргинални детаљи — „ситне реалије” — имају одређену улогу у морфологији литерарног плана, било да је у питању проза или поезија Михаила Лалића. Укључивање симболике огледала као мотивске преокупације, послужило је писцу да ту равну површину, иза које је празни-

² Књигу *Међурајно књижевно стваралаштво (1935–1941)* Михаила Лалића, поводом стогодишњице рођења писца (2014), приредили су за штампу Радомир В. Ивановић и Мила Медиговић-Стефановић, а издавачи су Завичајно удружење „Комови” и Удружење писаца из Крагујевца.

³ Будо Симоновић, *Никад краја тамницама: Лалићеве йодуке и йоруке*, Београд, ИШ „Стручна књига”, 2002, стр. 60. У овом издању сабрани су умни и емотивни цитати из Лалићеве литературе.

на, вишезначно евоцира. То није пуко слијеђење давно превазиђене „теорије одраза”, већ симболично пројектовање прерађене стварности. Један исказ у сарајевском *Огјеку* (15. 09. 1963) приближава нас таквим констатацијама: „Мени се чини да средина о којој сам до сада писао није ни уска ни скучена: има у њој брда и долина, подстрека за узлете и искушења за падове. Душе људи су огледало предјела у којима се живи, има и у њима више стрмина него равни — прије ће се заморити најпрождрљивија енергија него што се то исцрпи”. Из позиције дјетета писац позајмљује својим јунацима детаље безазлене зачудности у сиромашном амбијенту. „Крњетак” огледала, сачуван у кући, је одбљесак оног што је писац видио и измаштао у својој самоћи. У свим људским сеобама огледало је дио мобилијара који се увијек носи.⁴

Скрајнуто од главних друмова углавило се пишчеви село, а једини сан који сви ишчекују је да сине „јутро сјајно као огледало”.⁵ Колико год се упињали да интерпретирамо Лалићеву конотативност и сведемо је у равн семантичких одгонетки, не успијевамо досећи ону раскошну и скривену ризницу његових поетских домета. Фрагмент из *Прелазној њериода* о огледалу назначио је богатство умјетничке прераде стварности: „Огледало које би памтило, које би могло кад затреба, да понови одсутни лик, призор који је давно прошао, љепоту која се угасила — таквог огледала није било, памет људска и труд науке нијесу ни покушали да га створе. И шта би с њиме?... То само умјетност успијева у луцидним интервалима, а зато јој још увијек опраштамо стотине жалосних промашаја.”⁶

„Лалићеве мајсторски описи погибџија и умирања” су антологијски, како то наглашава Будо Симоновић у избору порука великог писца под називом *Никад краја џамницама*. Издвајамо страдање Гаре Видрић у роману *Хајка* и симболично разбијање њеног огледала: „Док је Гара излазила на гребен Кобил, задихана и скоро онесвјесла од жалости и умора, и док је очима тражила спасоносно брдо Рачву преко бљештаве висоравни — један муслимански метак погоди је, кроз горњи џеп на блузи и кроз огледало у џепу, право у срце. Она учини још три корака као да јој није ништа.”⁷

⁴ Михаило Лалић, *Зло њрољење*, Нови Сад — Матица српска; Београд — Српска књижевна задруга, 1964, стр. 274. У даљем тексту наводиће се цитати из овог издања.

⁵ Михаило Лалић, *Међурајно књижевно сиваралаштво (1935–1941)*, „Село у долини”, стр. 141.

⁶ Mihailo Lalić, *Prelazni period: dnevnik posmatrača*, Beograd — Nolit, 1988, str. 56.

⁷ Mihailo Lalić, *Hajka*, Beograd — Nolit; Titograd — Pobjeda, 1983, str. 332.

ДОПУЊАВАЊЕ БИОГРАФИЈЕ

Препознатљива хронологија Михаила Лалића, поред животних чињеница — рођење 7. октобра 1914. у Трепчи, близу Андријевице, сиромашно дјетињство (сироче) — обиљежена је одрастањем уз маћеху Јаглику и стрица Милутина, основношколско образовање у Трепчи, а гимназијско у Беранама. У позним подсјећањима на протекли живот Лалић је записао многе детаље који би вјеродостојно склопили биографски мозаик, а међу одабраним фрагментима пишевог живота претежу они о непомирљивости са пошастима друштва и појединаца. Разлоге свог незадовољства везује и за вријеме рођења: „Незадовољан можда од рођења, увријеђен на свијет виђен оног ружног дана у октобру 1914, у хладној Трепчи опустјелој мобилизацијом. Ваљда сам се зато убрзо разболио: покушао сам да одмах збришем са свијета. Моју мајку и двије тетке ставио сам на тешке муке: пошто правог свештеника није било нигдје близу, довели су учитељца Мираша Јочића да ме стави у „мало кршћење“, то јест да ме попрска водом и изговори оченаш нада мном. Тако су ме, на превару, уписали у хришћане, иначе бих умро некрштен и био бих сахрањен изван гробља, што се онда сматрало срамотом. Послије свега, ја се и сад питам да ли сам тада на неки ђаволски начин предосјећао сав узалуд у који залазим са животом — предосјетио и покушао да дезертирам?”⁸

Лалићева животна прича препуна је недаћа и искушења, сурова и трагична, јер је рано „задојен љутим милијеком невоље”. Утопијски идеали, жеља за правдом, бојили су Лалићеву судбину од школских дана и пратили га током цијелог живота. „У оно вријеме школа је била у кући Радована с Околишта и његове жене Госпаве: доље хан а горе школа. Доље пију и тргују, псују мајке, побију се, зову жандаре да разваде, а горе ми стичемо знања за која се рачунало да ће вам ваљати у животу...”⁹ „До беранске гимназије пјешачио је и до двадесетак километара дневно. У току студија прихватио је тешко бремене партијског припадништва, праћеног полицијским прогонима и затворским тортурама.”¹⁰ У Гимназији није било инструмената и хемијске лабораторије, ничег. „Кад је неко од професора хтио да покаже како се планете окрећу око Сунца — профе-

⁸ Михаило Лалић, *Прућом њо води*, стр. 335.

⁹ Михаило Лалић, *Epistolae seniles*, Београд, 1995, стр. 38.

¹⁰ Посмртно слово о лику и дјелу Михаила Лалића које је изговорио академик Драгутин Вукотић на Комеморативној сједници Црногорске академије наука и умјетности 6. јануара 1993.

сор је стављао једног ђака у средину, да буде Сунце, а пет других око њега, и наређивао им да се окрећу око својих замишљених осовина. Знали смо да у свијету постоје возови, видјели смо их на слици како изгледају — али праве возове на пругама виђали смо тек после матуре. Књига је била једино из чега је могло нешто да се научи. У другом разреду гимназије прочитао сам причу Максима Горког о скитници — зачудило ме како су сиромашни људи исти: ови које ја познајем и они у тој тамо далекој земљи. У трећем разреду натрапао сам на књигу Ива Андрића и поново се зачудио: пише човјек о нашим људима и касабама, пише без уљепшавања а то сасвим лијепо и занимљиво изгледа. Нешто касније сам упознао Крлежине књиге и видио: не пише писац тек онако, што му се пише, него се писањем бори против неког одвратног стања, против насиља, пљачке нејаких и биједи, а за неко праведније стање које би се заједничким напорима могло остварити.”¹¹ Инспиратор читања и потраге за књигама био је гимназијски професор Ђоко М. Зечевић¹², који је знао да упути ђаке у чудесне књижевне свјетове.

Осми разред Самоправне више реалне гимназију у Беранама завршио је јуна 1933, а „испит зрелости” полагао у времену од 12. до 25. јуна 1933. Растанак са завичајем и одлазак на студије емотивно је евоцирао у *Сћарацким њосланицама*. „Све љејо сам се веселио шјо ћу најзад најусјији Трејчу ѡвргу и ѡрјаву, ѡуну ѡрња и камења, али кад дође да је најусјијим ше ѡоледах Клине, Раје, Чекандоле и Сћујишце, зелене ливаде и шљивике крај ријеке, жујнуле дивљаке и румене ѡрешње — избише ми сузе на очи и зуди ми звекнуше од страха ѡред најознајијим свјејовима и скривеним дојајајима.” Трепча — на средокраћи пута Беране–Андријевица, смјештена у долини Трепачке ријеке, с изласком на Лим –у фикционалној обради је топоним „Међа”.¹³ Миомир Дашић промишља да је

¹¹ Михаило Лалић, *Свадба*, предговор аутора, Београд: ИП „Рад”, 1964.

¹² Ђоко М. Зечевић (Лијева Ријека, 1898. — Београд, 1982) био је професор српскохрватскословеначког језика у Гимназији и Учитељској школи у Беранама. Основну школу завршио у родном мјесту, био питомац Војне академије „Фрунзе” у Русији. Гимназију започео у Скопљу, наставио у Подгорици; студирао југословенску књижевност и њемачки на Филозофском факултету у Београду, апсолвирао 1923, дипломирао и постао суплент децембра 1925. У звање професора постављен 1930. када је положио стручни испит. Више у: Зоран Зечевић, *Беранска Гимназија 1913–1943*, књ. 1, Беране: Гимназија „Панто Малишић”, 2008, стр. 306–308.

¹³ Миомир Дашић, „Лалићева литерарна Међа — историјска Трепча”, *Књижевно гјело Михаила Лалића*, радови са научног скупа, Беране–Андријевица, 6. и 7. октобар 1994, Подгорица: ЦАНУ, 1996, стр. 125–145.

Лалић топоним „Међа” први пут унио у прву верзију романа *Зло њрољеће*, а као геопоетолошку одредницу налазимо је у обје верзије *Лелејске јоре*, *Рајиној срећи* и другим дјелима. У првој верзији романа *Зло њрољеће* напуштање завичаја описано је као слична осјећајност коју проживљава Владислав Ладо Тајовић у вагону треће класе, возећи се од Косовске Митровице до Београда. „Затворио сам очи у том тумбању — да боље видим у слици сјећања посљедње дане у Међи и растанак. Чињаше ми се да је то било веома лијепо и испуњено прозирном сјетом.”¹⁴

ЗАВИЧАЈНА ПОЕТИКА

Географске информације о пишком завичају као контексту естетске и семантичке функционалности — у регистру од лијепих пејзажа неокрњене природе, током смјењивања сва четири годишња доба, до натуралистичке суровости амбијента — кореспондирају са скривеним симболичким пројекцијама приповједача. Лалић је мајстор пејзажа. Осим смисла за детаље и пиктуралност, откривамо и богатство аудиовизуелне сензибилности у текстовима. Аудиовизуелни мотивски медаљони, угао из кога се појављују ликови, амбијент у коме се крећу, релације њиховог егзистенцијалног круга, појачавају суровост опстанка. Доминантно осјећање је страх, елементарна животна позиција је усамљеност у беспутном планинском окружењу. Отуда подозривост, ослушкивање, привиђање, стрепња, несигурност. Наслови прозних текстова (1935–1941) директно нас уводе у наративно ткиво осамљених ликова. Проширене приповједне ситуације истих протагониста наћи ћемо и у каснијим Лалићевим романима. О сјенкама и страху пише Синиша Јелушић у тексту „Сјенка и страх: интертекстуална аналогија у Лалићевим приповијеткама”¹⁵

То није само простор који одређује смјештај, раздаљине и смјерове кретања наративних ликова, већ поспјешује механизме приповједног посредовања. Инсценације мијењања мјеста догађаја имају вишеструку улогу у реконструкцији јединица приповједних збивања. Описи се не могу издвојити из контекста приче јер су у потпуности подређени наративи. Позадина лика је двоструко функционална: пружа информације о ономе што се види, као и ономе који види. Примјере налазимо и

¹⁴ Михаило Лалић, *Зло њрољеће*, стр. 262.

¹⁵ Синиша Јелушић, *Поетички облици: књижевне студије и оједиги*, Нови Сад, Змај, 2002, стр. 183–187.

у Лалићевој међуратној прози: „Јасиковица”, „Учитељ у Рогозни”, „Старац”, „Сам самцит и „Самоћа”. И неке пјесме су асоцијација на пишчев ужи и шири завичај, попут „Село у долини”, „Сијечањ” и „Урланов мост”.

Осврћући се на мјесто рођења, а читајући контекст поетске и приповједне фикције, запажамо доминацију завичајног хронотопа и литерарних јунака тог амбијента: „Пуста мјеста — њих једино могу и даље да волим. То је једна љубав лишена наде и разочарања. Свијет их је оставио и путеви их заобишли, и она много не траже од онога који ту сам долази. Дочекују га тишином и жуборима великог спокоја што одавно траје. Једна грана му маше руком да под њу дође; жбун показује прамичак зечје длаке што га је у пролазу задржао; на пропланку шарено перје означава мјесто гдје је грабљивица вечерала.

Над потоком стоји буква скоро пресјечена мравињаком који још спава. Стрми засјек обале црвени се над вировима мрке воде прекривене грањем и лишћем накупљеним од јесени. Шта су ту сњегови поломили и поплаве раскопале! Један до с камењем које труне у маховини. Један лаз затворен као соба, а по њему пола метра дебео ћилим од полегле папрати. И онда привремено острвце од наноса окружено водом и на њему, огуљено дрво бијело као костур.”¹⁶

Метафорично је тај завичајни видик ограничавао човјека, везивао га за егзистенцијалну скученост, што је касније Лалић и записао: „Увијек је у шуми и у животу тако — не можемо одједном видјети све што ти поглед обухвата.” Поред свих завичајних лимита, остаје богатство упијених колективних прича, значајних за аутопоетске експликације на великом наративном стаблу Михаила Лалића. Из лишћа заборава извукао је многе приче, међу њима је одјељак о шумару Јандалу, поријеклом из Чешке. Осим у причи „Шуме свуд наоколо”, Лалић га је усамљеног, и од жене напуштеног, довео у свој завичај и придружио га литерарном јунаку пекару Масловару — љубитељу књига и библиотеке, који се виђао у друштву „Чеха с црвеним брковима”, чији је посао био да купује шуме за неку пропалу чешку фирму.¹⁷

Долазак у Београд био је изазов за сиромашног провинцијалца, будућег правника. Из Пећи је стигао жељезницом, скромног изгледа и неугодно обучен. Лалићеви сапутници били су претежно будући студенти, понеко је имао обезбдијеђен смјештај, док су други тражили алтернативу становања. „Лабуд и Бошко стадоше крај трамвајске станице, с

¹⁶ Михаило Лалић, *Зло њрољеће*, стр. 117–118.

¹⁷ *Истио*, стр. 231.

коферима, прашњави, збуњени — један ће рођацима, други у ујчевину, а не знају како ће их дочекати та својта, која је одавно шуме напустила.”¹⁸ Контраст између родног краја и Београда упечатљив је као доживљај главног јунака *Злої њрољећа* у тренутку силаска из воза на престонички перон: „Наше уши, навикле на шумове малих брдских ријека преко камења — оне не могу да поднесу ово чудо. Већ су заглушене и један другоме морамо да довикујемо као глуви”. Тражење стана придошлих провинцијалаца било је прво велеградско искушење и има своју литерарну биографију. „Послије смо вршљали по Босанској и Сарајевској улици и по попречним стрмим улицама око Ломине, до ‘Москве’, до болнице, уморни под сунцем на загријаном асфалту, жедни и запаљених очију. Гдје год смо видјели ‘Стан за самца’, стајали смо неодлучни и тешко се усуђивали да питамо, а у двориштима с турском калдрмом, гдје су просуте сплачине текле плавичасте од сапунице и гдје си имао да се провлачиш погнут испод мокрих чаршава с краја на крај, неке бркате старице питаху нас прије свега одакле смо. Имале су подбратке и брадавице и шичале су на нас, горде због нечег, и увријеђене: — Не примамо Црногорце, господине. — А ми смо излазили најезени, блиједи постиђени: шта смо ми то? А не можеш ни да се потучеш због тога, и просто: као да су те посули сплачинама негдје с висине, гдје не можеш каменом да се добациш. Послије, код Каленић пијаце у Трнској — зачудисмо се кад нас примише. Стари ‘Долфус’ — умро је прошле године — са шеширом од зечје длаке, и његова мршава жена, препасана кецељом и вјечно с метлом, као издужена мрка пчела, која никад не стоји и не мирује, уступише нам zgodну собицу.”¹⁹

ЛИТЕРАРНИ ПОЧЕЦИ И КЊИЖЕВНА КОМПОЗИЦИЈА

Студентски живот био је ново искушење у суочавању са непознатим, али и поред непријатности престоница ће за њега увијек бити лијепа. „Београд је био варош демократска. И данас је, чини ми се — насупрот вољи владајућих класа — не зазире, не закера, прима и гута и постепено сажвакава, варећи све што му стигне са четири стране свијета. Нема сумње, постојала је, као и данас горња класа; али она је избјегавала да погледа на нас доље, баш као и ова што је дошла на њено мјесто, те према томе није знала шта носимо ни шта јој мислимо. Била је ту и сред-

¹⁸ *Истио*, стр. 266.

¹⁹ *Истио*, стр. 267.

ња класа, гдје се сретају они што дижу са онима што падају — но, она је упирала поглед и корак подешавала према горњима, тако да није имала времена да се осврће на ситнице. Трећа класа, најбројнија, више је бринула шта ће јести и гдје ће преноћити, но како ће се одјенути.”²⁰ Мемоарски записи откривају животне недаће младог Лалића. „Да сам обучен накарадно, то сам знао, али да то изазива сажаљење схватио сам при сусрету са Јоксимом Бракочевићем из Шекулара. Срели смо се изненада код Народне библиотеке (коју ће њемачко бомбардовање шестог априла 1941. уништити до темеља). (...) Прво се растужи што ме таквог види, па покуша да то сакрије да ме не би увриједио. Питао ме гдје станујем, колико плаћам, како се сналазим и имам ли каквих веза. Научи ме да се јавим студентском дому краља Александра — тамо ће давати бесплатан ручак, можда и вечеру, од онога што им преостане. (...) Мора да је имао везу с неким добротворним друштвом, или је успио да опљачка неког дуржуја мога раста, тек обуче ме у пристојно одијело. Отада сам радо пролазио улицом Кнеза Михаила: она огромна огледала у излозима више ме нијесу показивала као гољу; застао сам испред сваког редом да погледам је ли шта остало од оног пролетера што се спремаше да свијет поправља.”²¹

У јесен 1933. уписао је Правни факултет у Београду где је остао до Априлског рата 1941. године. Политички се ангажовао и постао члан СКОЈ-а 1935, потом члан КПЈ 1936. У прољеће 1938. као секретар илегалне студентске народне омладине ухапшен је у Београду и остао у истражном затвору (Главњача) и судском затвору (Ада Циганлија) близу шест мјесеци, а јула и августа 1940. био је у затвору у Андријевици. Оба пута га је Суд за заштиту државе пустио на слободу због недостатка доказа. Послије бомбардовања Београда 1941. године отишао је у Црну Гору гдје га је затекла окупација земље. Послије 50 година подсјетио се тих страшних дана. „Тачније прије педесет година, у понедељак 7. априла 1941. године, пробудили смо се у неком потоку и трњаку испод Авале: Иво Лола Рибар, Јурица Рибар и ја. Док смо спавали, бјеше мучки пала киша, захладњело, земља мокра и глибава. Било је горе него данас: иза нас Београд претворен у пожар и гомилу рушевина, у њему око три хиљаде мртвих и на хиљаде рањеника — дјецe, жена и стараца затрпаних у по-

²⁰ Будо Симоновић, *Никад краја тамницама: Лалићеве њогуке и њоруке*, стр. 38–40.

²¹ Књигу *Epistolae seniles*, приредио је Бранко Поповић, а објавила је Српска књижевна задруга у Малој библиотеци 1995. *Epistolae seniles*, стр. 106–107.

друмима, без помоћи и без наде. Југославија раздробљена, влада испамећена, војска неспособна.”²²

Вративши се у родни крај учествовао је у припремама устанка и у устанку. Током љета 1942. заробили су га четници и одвели у колашински затвор. У затвору је остао од 2. септембра 1942. до 15. маја 1943. године, када је дошла њемачка војска и одвела у заробљеништво, и затворенике и четнике. Послије тога је био у заробљеништву у Солуну у Грчкој до краја августа 1944. године, када је побјегао из логора и ступио у грчке партизане на Халкидику. Одбјегли затвореници су били организовани као југословенски батаљон до новембра 1944, када је ова јединица враћена бродом у Југославију. Почетком децембра 1944. упућен је на Цетиње, гдје је радио у листу *Побједа*. Заједно са Мирком Бањевићем и Јанком Ђоновичем покреће 1946. часопис *Стваранје*, потом је руководио Танјугом у Црној Гори, а од 1965. до смрти 1992. живио је као професионални књижевник, наизмјенично у Београду и у Херцег Новом.

Студентски дани Михаила Лалића могу се реконструисати на основу архивске грађе²³, детаља из његове мемоарске прозе, поезије, приповједних жанрова и романа, посебно, прве верзије *Злој њрољећа*²⁴ и биографских података у различитим издањима пишчеве литературе. У студентском досијеу, на врху уписног листа Правног факултета у Београду налијепљена је Лалићева бруцошка фотографија.²⁵ До сада је истицано да је прва Лалићева фотографија из 1936, а увидом у књигу *Никад краја шамницама* Буда Симоновића сазнајемо да је први снимак из Беранске гимназије са стрицем Милутином. „Извод из књиге за уписивање рођених, цркве”, бр. 102 (7. јула 1933), издао је парох Не-

²² Михаило Лалић, *Прућом њо води*, Нови Сад: Дневник, 1992, стр. 438.

²³ АС, Г-200, ф-52, досије бр. 3270.

Лалићев студентски досије налази се Архиву Србије у Београду — Одјељење у Железнику — у оквиру грађе Београдског универзитета. Досије се састоји од уписног листа, црквеног извода из књиге за уписивање рођених, свједочанства о вишем течајном испиту Самоуправне више реалне гимназије у Беранама бр. 35, од 28. јуна 1933, семе-стралних листова и испитних пријава. Први семестар уписао је 27. IX 1933, други 19. IV 1934, трећи 1. X 1934, четврти 11. III 1935, пети 10. III 1936, шести 26. IV 1937, седми 3. X 1937 и осми 9. III 1938, што се види из пријавних семестралних листова.

²⁴ Прву верзију романа *Злој њрољеће* Лалић је објавио 1953. и за овај роман добио награду Савеза књижевника Југославије.

²⁵ На доњој страни уписног листа залијепљена је признаница Поштанске штедионице о уплати Фонду за здравствену заштиту ученика Београдског универзитета у износу од 30 динара, уплаћена 26. септембра 1933. АС, Г — 200, ф — 52, досије бр. 3270.

дељко Ракочевевић и уписао да је Михаило Лалић рођен 7. октобра 1914. у Трепчи од оца Тодора Лалића и мајке Стане, рођене Шојбајић.²⁶ Крштен је 20. децембра 1914. и то је обавио свештеник Алекса Поповић, а кум на крштењу био је Вукосав Раичевић. Семестрални листови садрже Лалићеве студентске адресе у периоду од септембар 1933, када уписује Правни факултет у Београду²⁷, до марта 1938, када је уписао осми семестар. Из уписног листа сазнајемо да је био пријављен на београдској адреси: Босанска, бр. 26 и да га издржава „старатељ”. Мијењао је мјесто становања, што је записао у семестралним листовима: током трећег семестра (марта 1934) живио је у Трнској, бр. 2–6; следећег семестра у Синђелићевој, бр. 20 (октобра 1934); Вашингтоновој улици 12 (априла 1935); поново у Трнској, бр. 2 (октобар 1935); пети љетњи семестар (март 1936) провео је у Змаја од Ноћаја, бр. 6; на шестом семестралном листу уписана је Улица краљице Наталије, бр. 26 (април 1937); на посљедњем, осмом семестралном листу, навео је Таковску улицу, бр. 29 (март 1938). Београдске адресе, поред документарности архивског акта, имају и своје литерарне експозитуре.

ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ И СТУДЕНТСКИ ДАНИ

Правни факултет у Београду Лалић је уписао 29. септембра 1933. и убрзо се прикључио Напредном студентском покрету. Међу студентима Београдског универзитета тада је било много оних који су се приклонили љевичарским идејама, исказивали их јавно, а и у књижевној форми. Припадништво тој студентској опцији манифестовано је и кроз студентска удружења и организације. Конференција студената свих факултета одржана је 12. новембра 1933, а претходно је захтјев ректору Београдског универзитета потписао секретар Конференције Мирко Срзентић. У захтјеву су апострофирана питања о којима су удружења свих београдских студената тражила расправу:

- економска и културно-просвјетна,
- организација студената и циљеви организације и

²⁶ Презиме Лалићеве мајке „Шојбајић” не помиње се у потоњим пишчевим биографијама; каснији биографи наводе презиме „Бајић”; истине ради потребно је провјерити црквене књиге у Трепчи и проучити изворност презимена Лалићеве мајке.

²⁷ Правни факултет у Београду налазио се тада у Васиној улици, данашња зграда Филолошког факултета на Студентском тргу.

– избор Одбора за за израду правила и спровођење организације удружења.²⁸

Михаило Лалић је непосредно пратио збивања на Правном факултету, што је у позним годинама и евоцирао. Поводи за студентска иступања и немире били су чести. Велики број студената учествовао је у студентским демонстрацијама 21. и 22. маја 1934. због Уредбе којом су укинуте постојеће слободе студената и њихових удружења. Протест је уједињено студенте у настојању да обезбиде аутономију Универзитета, да се ниједан студент са збора не позива на одговорност и да се спријечи свака интервенција полиције. Универзитетски Сенат је одуговлачио да одговори на захтјеве. „Сенат је гарантовао безбедност од мешања полиције, уколико се студенти својим индексима легитимишу универзитетским властима а са своје стране обећао да ће оптужити колективно све студенте који се налазе у згради, а не појединачно. Одобрена су и стручна удружења, али под условом да одрже своје састанке и редовне годишње скупштине, претресу нове уредбе и доставе је Сенату... Када су у поподневним часовима представници Сената ушли у зграду ради легитимисања и студенти сишли са горњих спратова у аулу, у зграду је изненада продрла полиција, извршила легитимисање, похапсила око 150 и спровела у Управу града... Студенти су на испад полиције одговорили демонстрацијама у згради Универзитета, у Кнез Михаиловој улици, и затим у сâмом центру града. Центар Београда убрзо је потпуно паралисан и министарски савет био је принуђен, после ванредне седнице, да изда наређење да се похапшени студенти пуне. Међутим, полиција је поред хапшења, мучења и малтретирања око 40 студената у Главњачи, интернирала и више студената Црногораца из Београда.”²⁹ На Списку похапшених студената 21–22. маја 1934. био је и Михаило Лалић.³⁰

²⁸ АС, УБ, ф. XIX, бр. 1/1937. Молба секретара Конференције студената свих факултета ректору Београдског универзитета од 7. новембра. 1933.

²⁹ Андреј Митровић, Милорад Радевић, Ђорђе Станковић..., *Студенти Београдској универзитету 1838–1941*, Универзитетски одбор за прославу 50 година СКЈ и СКОЈ, Београд, 1971, стр. 201–202.

³⁰ Заокупљени идејом комунизма велики број студената учествовао је у студентским демонстрацијама 21. и 22. маја 1934. Списак студената различитих факултета предат је Окужном суду за град Београд и на њему су: Радомир Р. Булат (студент технике), Јосиф И. Барух (студент филозофије), Милосав С. Вујовић (студент права), Мирко П. Гвозденовић (студент права), Малиша П. Дамњановић (студент шумарства), Бранислав Д. Ђурђевић (студент права), Соломон М. Јововић (студент права), Саво М. Јоксимовић (студент права), Ерих А. Кош (студент права), Андре М. Клајн (студент права), Ристо С. Ковачевић (студент права), Јованка Ј. Лилић (студент филозофије),

Црногорци су били бројни, иако су потицали са различитих страна, дух здружености их је окупљао. Лалић је то прокоментарисао поводом књиге Авда Хума *Моја генерација*, који је, такође, из босанске касабе стигао на студије у Београд. Слично Лалићу описао је сусрет са непознатим: „Наједанпут сам се из клупа провинцијске гимназије, из шапата оговарања, из ситних интрига и бесмислених ускогрудих политичких свађа, чак несвјестан колико сам био окован празнином живота у ондашњим малим градовима, нашао у амбијенту не само великог града него и великог друштва младости, чији је смисао била борба за бољи, слободнији и културнији живот. То није био сан који може само да се сања у малом мјесту, већ јава у којој се живи пуним животом. То је била стварност потпуно нова која је могла, ако се човјек опусти, да апсорбу-

---

Цвијетин М. Мијатовић (студент права), Велибор Р. Перуничкић (студент филозофије), Бранко А. Путник (студент технике), Милан М. Путник (студент медицине), Берта Х. Папо (студент права), Јосиф Х. Папо (студент технике), Милутин П. Поповић (студент права), Радован Б. Пајевић (студент права), Марио А. Премер (студент технике), Ђорђе Ј. Павићевић (студент права), Младен В. Патерностер (студент права), Недељко Р. Ристовић (студент права), Петар М. Стамболић (студент права), Ђуро П. Стругар (студент шумарства), Александар М. Сингер (студент медицине), Платон Н. Топалов (студент шумарства), Вуксан М. Цемовић (студент права), Вечеслав В. Цимер (студент шумарства), Момчило Јојић (студент права), Жарко Калдерон (студент права), Стјепан Каписода (студент агрономије), Јован Катанић (студент медицине), Момчило Костић (студент филозофије), Миле Кргушић (студент филозофије), Стојан Крстић Атанасов (студент филозофије), Врлета Круљ (студент права), Владимир Кустудић (студент технике), Митар Лазовић (студент права), Михаило Лалић (студент права), Никола Лекић (студент права), Радојица Лековић (студент права), Јованка Лилић (студент филозофије), Војислав Малевић (студент медицине), Јулија Марић (студент медицине), Милинко Маројевић (студент права), Бранко Машановић (студент права), Чедомир Мијовић (студент права), Никола Милошевић (студент права), Момчило Мичић (студент технике), Драгослав Мутановић (студент агрономије), Зорка Николајевић (студент филозофије), Драгољуб Нинковић (студент технике), Недељко Огњеновић (студент права), Радован Пајевић (студент права), Трифун Пановић (студент медицине), Драгиња Перишић (студент медицине), Велибор Перуничкић (студент филозофије), Димитрије Петричевић (студент права), Милутин Поповић (студент права), Предраг Поповић (студент права), Војислав Почек (студент права), Марко Радевић (студент технике), Михајло Радојевић (студент права), Добривоје Радосављевић (студент агрономије), Недељко Ристовић (студент права), Чедомир Симић (студент технике), Александар Сингер (студент медицине), Радивоје Стакић (студент медицине), Душан Станковић (студент права), Иван Станковић (студент агрономије), Братислав Субановић (студент технике), Милан Ђетковић (студент филозофије), Младен Филиповић (студент агрономије), Хајрудин Хаџиселимовић (студент медицине), Наталија Хаџић (студент права), Милован Челебић (студент права) и Слободан Шкеровић (студент права).

је све његово вријеме. Потпуно сам заборавио на друге обавезе. Заборавио сам да идем на предавања, да одлазим у Народну библиотеку, и измицале су ми неке књиге које сам намјеравао да читам.”³¹ Међу лијево оријентисаним студентима Авдо Хумо је запазио карактеристичну поведаност Црногораца, а Михаило Лалић издвојио тај запис: „Црногорци су били широко познати по томе што их је било много комуниста. На мене су остављали утисак једне збримљене другарске цјелине. Питао сам се откуд то код њих и како је настало? Видим, сви се они између себе познају као да су из истог братства, воле се и увијек су спремни један другом да помогну. Не осјећам код њих разлике старијих другова, чланова СКОЈ-а и руководећих скојеваца, и оне масе комунистичких бораца спремних на сваку акцију, а који нису у организацији, нити оних који мање или више знају, нити оних са села и оних из града. Њихова природа ми се чинила дјетињски отворена, без комплекса и без сумњичавости, као да код њих ништа не остане неисказано што теби не би дало да се отвориш и успоставиш присан додир. Те људске врлине као да су претходиле њиховом интелектуалном сазријевању и марксистичком револуционарном опредјељењу. Ако си код неког осјетио и неку сировост, увелико је надокнађује култура срца и и слободоуман дух. С друге стране били су прилагодљиви и спремно су прихватили сваку новину цивилизације и културе.”³²

Михаило Лалић је као студент прихватао различите послове и то забиљежио у литерарној форми. Радио је и у млекарској задрузи када је један студент медицине из Лијеве Ријеке морао да оде на лијечење. Пјесма „Уз љубавне пјесме млекација” (1939) и реминисценције у *Злом њрољећу* су пишчева подсећања на та времена. „Устанеш у четири изјутра и на Чудури, најзад мирној, пред пекаром у коју је кочијаш ушао да преспава, нађеш сељачка кола с једним бијелцем, старим бар сто година. И само се попнеш на кола, а бијелац већ зна куда треба. Звече точкови по калдрми и звече канте на колима, а ти као прави кочијаш, суров, тутњиш преко сна брачних и ванбрачних парова кроз Крунску и Хартвигову или поред празних пољана око Техничког факултета, а вјетар ти мрси косу под високим звјезданим небом. (...) И цигарете имаш увијек — никад да не потражиш од другог, само да дајеш, а то је такође задовољ-

³¹ Avdo Humo, *Moja generacija*, Sarajevo — „Svjetlost”; Beograd — Vojnoizdavački zavod, „Prosveta”, 1984, str. 305.

³² Михаило Лалић, *Прућом њо води*, Нови Сад: Дневник, 1992, стр. 240. Цитирано према књизи Авда Хума *Моја генерација*.

ство у неким годинама, у неком друштву. Само зими отежа, због снијега — јер ти си први који има да продије путеве у забаченим улицама, а хаузмајстори не воле да им остављаш трагове и баре по степеништу. Или због сметова закасни бијелац из Војке, па мораш да купујеш млијеко од Пиносаваца, који су ти конкуренти, који би ти најрадије одрали кожу.”³³ „Мљечне бјелине” из пјесме о мљекацијама упућене су лијепој сањивој жени која своје цвјетове отвара нечијим туђим очима.

Притисак режима на Напредни студентски покрет кулминирао је отварањем првог концентрационог логора у Вишеграду почетком 1935. Повод је био ширење комунистичких идеја и отворено негодовање студената, које се испољавало у стручним удружењима на Универзитету. На Списку од 46 студената, протјераних у први концентрациони логор у Вишеграду поријеклом је било највише Црногораца.³⁴ Удружење студената Правног факултета било је активно у ширењу љевичарских идеја. Прва жртва студентског отпора био је Мирко Срзентић³⁵, студент права. Свједок његове погибије био је Авдо Хумо, Лалићев студентски и партијски друг, и вјеродостојно пренио сцене полицијског насртања на студенте и Мирковог убиства: „Чим су ушли, почели су да пуцају и зграда се проламала. Створио се облак дима и чуло се како неки са степеница вичу: — Сузавац, отварајте прозоре! Почело је отварање прозора, скидање прозорских окана, извлачење клупа из учионица и прављење барикада на степеништу првог спрата. У тој радној гужви нашао сам се са Мирком Срзентићем, који је за чудо, дјеловао без нервозе и смирено, учествујући са другима у привлачењу клупа. Обадвојица смо у једном моменту стали крај отвореног прозора на ходнику који је гледао у мало двориште јер нам се учинило да доље видимо неке жандаре. Стојимо и гледамо и не видимо никога. Наједанпут одјекне из близине јак пуцањ. (...) Мало запрепашћен погледам крај себе Мирка да бих га упитао шта он мисли, а он се само наслонио једним раменом на прозорску ивицу зида лицем које је облило бљедило. Питам га, а он ћути. У први мах сам помислио да га сузавац ошамутио и ухватим га за руку да га продрмам, а он се укочио и почео да се нагиње према мени. Па ни тада нисам

³³ Михаило Лалић, *Зло њрољеће*, стр. 276–277.

³⁴ Милица Дамјановић, *Најредни сџудентски њокрећ на Београдском универзитету*, књ. II (1929–1941), Београд: Нолит, 1974, стр. 153.

³⁵ Студент права Мирко Срзентић убијен је 1. фебруара 1935, у сукобу са полицијом током блокаде Правног факултета. Полиција је тада покушала да растури демонстранте. Током упада отворили су ватру на студенте и убили Мирка Срзентића, насилно ушли у зграду и ухапсили више стотина студената.

био свјестан оног најгорег. Ниједан узвик, ниједан уздах, ниједна ријеч нису се чули од њега послје оног пуцња. Зовнем неколико другова који су се нашли крај нас да га спустимо на под јер сâм нисам могао, пошто је Мирко био пун и развијен младић, пуцао је од снаге и здравља. Кад смо га спустили, одмах се поред нас нађе велика група студената нијемо гледајући укочене крупне очи на блиједом лицу док неки не повикаше: — Мирко је мртав!³⁶

О том историјском догађају литерарни траг оставио је и Михаило Лалић у првој верзији *Зло њрољећа*. Његово аутентично виђење догађаја, као књижевна чињеница, потврђује да је Лалић присуствовао убиству на Правном факултету: „Пред зградом стојаху празни аутомобили, а путом Васином улицом само су полицајци претрчавали горе доље. Пријећаху пиштољима. Онда одједном из предворја пружише дугачке куке на дрвеним насадима. не можеш да се бориш против невидљивог, а оно против тебе може. Захвате клупу кукама и сурвају је доље, и онда бјеже испред ње, па се враћају да закаче другу. Поломисмо им неке од тих кука, али они су брзо налазили замјену — као да им је радионица иза леђа. И онда гледаш како се барикада смањује, па се распинула — више је нема. Ништа те више не штити од оних пиштоља. Сви се повлаче на други спрат, а криво ти је да се стално повлачиш, и Бошко Чемерикић неће да мрдне даље: ‘Куд ћете послје с другог?, пита и заједљиво одговара — На кров, па у небо, па у божју мајку!’ (...) Пуцњава се често понављала и ми смо били скоро навикли на њу, али одједном наста збрка и забуна у ходнику. Потрчаше и неко рече: — Погибе Мирко!³⁷

Послије трагичног страдања Мирка Срзентића студенти су протествовали на Универзитету 2. фебруара 1935. Полиција је покушавала да сузбије демонстрације, прогонила и похапсила велики број студената. Документ — Списак студената који су се затекли на Универзитету на дан демонстрација 2. фебруара 1935. — Управе града Београда просљеђен је Окружном суду за град Београд. На списку је 200 студената и девет студенткиња, међу приведеним студентима био је и Михаило Лалић, студент права, са станом у Вашингтоновој бр. 12.³⁸ Над одром погинулог Срзентића опроштајни говор одржао је Стојан Шпадијер, тада

³⁶ Avdo Humo, *Моја генерација*, стр. 347.

³⁷ Михаило Лалић, *Зло њрољеће*, стр. 314.

³⁸ АЈ, фонд 63, Поверљива архива, ф. 24, бр. 181/35 (17. априла 1935). Спискови студената су из два дијела, један оних који су се затекли на Универзитету и приведени и други оних који су се затекли на Универзитету, а нијесу привођени, већ су пуштени кући. На списку непривођених су били Иван Рибар, студент права (Француска, 32) и

предсједник удружења Црногораца у Београду. Погибија познатог студента одјекнула је Црном Гором, о њему су се пјевале пјесме, због чега су неки омладинци извођени пред Суд за заштиту државе. Поводом убиства црногорског студента Мирка Срзентића и одвођења студента у концентрациони логор у Вишеграду, КПЈ организује масовне демонстрације 18. фебруара 1935. у Подгорици. На овом скупу Рајо Бешић³⁹ је говорио против крвавог терора монархофашистичке диктатуре, за укидање Закона о заштити државе, за амнестију политичких осуђеника, за демократске слободе и националну равноправност.

Ове демонстрације су одјекнуле у широј јавности, а револуционарни покрет након њих добија јачи подстицај у подгоричким средњим школама. Радован Рајо Бешић био је Лалићев омиљени студентски друг на Правном факултету. Бешић (Николин) Радован се као средњошколац укључио у напредни покрет, због чега је био прогањан и кажњаван. После првог истјеривања из Подгоричке гимназије преселио се у Београд — тада је био ученик петог разреда — живио је двије године у Београду. „Школске 1932–33, пише Михаило Лалић — стигла је у Беранску гимназију група ђака искључених из Подгоричке гимназије: Радован Бешић, Радојица Перовић и Душан Бојовић. Били су искључени због комунистичке дјелатности и убјеђења којима ће остати вјерни до смрти у ослободилачком рату. Њихов долазак ојачао је већ бројну групацију беранских ђака комуниста... Организатор и учесник многих акција револуционарне омладине, примљен је 1934. у КПЈ. Исте године уписао је Правни факултет у Београду, граду који је већ познавао. Пошто је на Правном било много црногорских студената — активиста у студентском покрету, ради боље прегледности дата су њихова имена по срезовима: из Андријевачког среза био је Михаило Лалић, а из Подгоричког Рајо Бешић.⁴⁰ Бескомпромисни борац против самовлашћа и тираније режима, он је у Београду био у првим редовима студентског и радничког покрета. У борби за стварање фронта радних слојева који су били спремни да се боре против међународног фашизма, против диктатуре и за увођење

Авдо Хумо, студент филозофије (становао у Гајретовом дому). Ови спискови су касније прослијеђени Министарству правде у Београду као доказни материјал.

³⁹ Радован Рајо Бешић рођен је 28. септембра 1912. у Стијени — Пиперска општина, Зетска бановина, погинуо је 4. јуна 1942. на Брезнама у борби против италијанског окупатора и домаћих издајника. Више у монографији *Револуционарни њокреји у ойшћини Тийшоираг: 1919–1945*, Титоград: Општински одбор СУБНОР-а, 1975, стр. 221.

⁴⁰ Три деценије револуционарних збивања у Београду (1920–1950), Београд: „Народна књига”, Институт за савремену историју, 1979, стр. 436. и 438.

демократских слобода. Након четири мјесеца Рајо поново одлази у Београд, гдје све чешће долази у сукоб са полицијом. Априлски рат 1941. затекао је Бешића у Београду. Одмах по избијању Тринаестојулског устанка враћа се у Црну Гору, повезује са партијском организацијом у Пиперима и улази у састав Батаљона „18. октобар”. Учествује у борби у Пљељима. Приликом повлачења партизанских јединица из Црне Горе налази се у саставу Другог батаљона Зетског партизанског одреда.

Прогони студената су се настављали, али са трагичним посљедицама. Тако је међу студентима погибнија Жарка Мариновића остала упечатљива успомена. Жарко Мариновић⁴¹, студент Правног факултета у Београду, погинуо је 4. априла 1936. Њему је Лалић посветио пјесму „Жаркова смрт” (*Сјазе слободе*, 1948), што је прерађена верзија претходно написане пјесме „Уморство у граду”⁴². Друштвена и политичка превирања у Шпанији побуђивала су студенте да се придруже републиканцима.⁴³ Лалић је пратио догађаје и својим литерарним прилозима подржавао покрет и појединце који су се определијелили да лично учествују у грађанском рату у Шпанији.

У „дневнику посматрача” — *Прелазни њериод*, присјећа се у разговору са Николом Вујановићем, затворских дана у Главњачи из 1936. „Пошао сам у зграду *Борбе*, код Николе. Знао сам га као тихог, ћутљивог човјека

⁴¹ АС, Г — 205, ф. 68, бр. 4319, студентски досије Жарка Мариновића. Жарко Мариновић рођен је 20. јула 1911. у Очинићима — општина Цетиње, Зетска бановина, (Црна Гора) од оца Ника М. Мариновића и мајке Јоване, рођ. Колиновић, крштен је 25. јула, кум на крштењу био је Перо Ивов Прибиловић из Маина, чин крштења обавио је свештеник Илија Капичић. Основну школу завршио је у родном крају, похађао је Државну реалну гимназију на Цетињу и завршио 20. јуна 1933. У септембру исте године уписао је Филозофски факултет, одлуком Универзитетске управе пребацио се на Правни 20. новембра 1933. Као студент права и члан КПЈ, убијен је 4. априла 1936. током студентског штрајка и тај дан се обиљежава као Дан студената Београдског универзитета. Старији Жарков брат, Јован Мариновић (1908–1982), био је организатор и учесник студентских демонстрација 1931–1933. у Београду против шестојануарске диктатуре 1929. У периоду 1932–1933. био је секретар партијског руководства на Универзитету. Због комунистичких дјелатности био у затвору у Београду и на робији у Сремској Митровици од 1934. до 1937. Више у: *Београдски универзитет и његовој историји, народноослободилачком рату и револуцији*, књ. 2,

⁴² *Наша стварност*, 1938, 15–16, стр. 40.

⁴³ У Шпанији се од 1936. до 1939. водио рат између демократски изабране републиканске владе и различитих лијевих група — на једној страни, против десничарских националистичких побуњеника на челу са Франсиском Франком. То је био рат између „тираније и демократије” или „фашизма и слободе”. Идеје шпанских комуниста слиједили су и многи напредни студенти и интелектуалци.

који своје бриге носи како може, а другом их не казује. Дочека ме нешто другачији — вољан да се сјети и даље прошлости, иако нас она више нема чему научити. Шестица се звала соба у Главњачи гдје су нас збили послје штрајка 1936. Узесмо да се присјећамо шта смо чули о судбинама оних што су тамо с нама били...

„Погиноу на Пљевљима, с Ловћенцима, високи, кошчати, стари Илија Гардашевић. Погинули су Вуко Јововић и Гојко Томић негдје у Босни. Стријељан је измучени Миливоје-Мињо Ђилас крај Авале. Погиноу је Андрија Ђукић и лекар Спахић, Херцеговац, који је вршио истраживања о пелагри у нашим крашким крајевима. Био је некако међу нама (управо смо га затекли у Шестици) и њемачки комуниста „Антун“ — сигурно су га Вујковић и Драги Јовановић предали на дар гестаповцима, те ни њега одавно нема међу живима...”⁴⁴

У културној дјелатности студентских удружења Београдског универзитета, која су формирана од 1934, није било координације. Тек почетком марта 1937. формиран је Културни одбор студената који је контролисао рад свих удружења.⁹ Ангажовањем чланова Културног одбора формиран су дебатни клубови на четири факултета. Лалићеви другови у периоду пред Други свјетски рат, укључени у Академско позориште, као и многа студентска удружења, усмјеравају и организују своје активности у духу љевичарских идеја и бунтовништва, што је изазвало подозривост полиције. Академско позориште тада је бројало више од стотину чланова, окупљали су се у неколико секција: драмској, књижевној, музичкој, ликовној, организационој, рецитаторском хору и дебатном клубу.⁴⁵

Током 1937. у Управу Студентског правничког друштва бирају се: Рифат Бурџевић, Добровоје Протић, Богдан Капелан, Вељко Мићуновић, Борисав Вулетић, Драшко Стефановић, Тодор Тодоровић и други.⁴⁶ Студентски одбор за одбрану земље формиран је јуна 1938, спремали су родољубиве и социјалне рецитале, предводио их је Јурица Рибар, а при-

⁴⁴ Михаило Лалић, *Сабрана дела Михаила Лалића, Прелазни период*, Београд: Нолит, 1988, стр. 114.

⁴⁵ Боро Мајданац, *Академско позориште у Београду 1922–1941. Академско позориште „Бранко Крсмановић“: (моје академско): 1922–1945–2002 / Мирко Тодоровић Ера.* — Београд, 2003, стр. 45–69. Послије оснивачке скупштине, одржане 10. новембра 1935. Академско позориште припрема програме преко којих су се шириле политичке поруке борбе против фашизма и друштвених подјела.

⁴⁶ *Студентски Београдској универзитету 1838–1941*, Андреј Митровић, Милорад Радевић, Ђорђе Станковић..., Универзитетски одбор за прославу 50 година СКЈ и СКОЈ, Београд, 1971, стр. 284.

друживали су му се књижевници Бранко Ђопић и Душан Костић. Музику за рецитале компоновао је Јосип Словенски, сарадници су били Луј Давичо, Вук Кумар, др Војислав Вучковић. Музичке вечери биле су посвећене руским композиторима. Најпознатији умјетници су тако оставили траг у постојању овог друштва. Послије Ђура Ничића на челу Академског позоришта били су: Јурица Рибар, Јурај Спек и Наталија Цигурски. У Управи су били: Радмила Цајић, Никола Тодоровић, Богдан Пешић, Алекса Челебоновић, Мирјана Моцић, Лидија Фрајт, Егон Франичевић, Душица Илић, Чангаловић Иванка, Миладин Поповић, Душан Симовић, Радован Бешић и др.

На састанку чланова Удружења „Истина” 9. фебруара 1939. и вечери књижевника Културног одбора студената 14. фебруара 1939. Михаило Лалић је поред одабраних чланова: Зија Диздаревића, Душана Костића, Ђамила Сијарића, Есада Мекулија — читао своје пјесме и приче. Искуство јавног наступа на књижевним вечерима није била првина за студента Михаила Лалића. Неколико година раније у организацији студената Андријевичког среза 26. јула 1935. одржано је књижевно вече на коме су учествовали: Павле Алексић, Данило Лекић, Михаило Лалић, М. Миличковић, М. Васовић и П. Павићевић.⁴⁷

Почетком марта 1939. студенти су, осим свог гласила *Студент*,¹⁵ добили и часопис за књижевност и културу *Млада култура*. Часопис је излазио до јуна 1940. године. У овом часопису књижевне радове и друге прилоге објављивали су студенти и други сарадници: Михаило Лалић, Цвијетин Мијатовић, Душан Костић, Авдо Хумо, Јанко Ђонович, Радован Зоговић, Бранко Ђопић, Кочо Рацин, Јурица Рибар, Никола Петровић, Сандо Јоцић и др. Неки текстови отварали су занимљиве полемике, попут наслова „О ‘Печату’ и бесједи и његовој сврси”. Аутори чланка — Мирко Давичо, Авдо Хумо и Пуниша Перовић — оштро су реаговали на Крлежин приказ напредне литературе и идеологије, јер је Крлежа назвао Јована Поповића, Радована Зоговића и још неке, „књижевницима из лијевог кокошињаца”, а њихово стваралаштво и идеологију „дијалектичком јереси”. Када је због забране престала да излази *Млада култура*, Лалић је постао члан редакције *Младе литературе* и ту је објављивао своје приказе и друге текстове.

Не може се пренебрегнути ни чињеница да је и Одјељење експедиције у *Полици* било уточиште напредно оријентисаних студената. У тој

⁴⁷ В. В., „Једно књижевно вече у Андријевици”, *Слободна мисао*, бр. 14 (15. август 1935), стр. 5.

експедицији радио је као студент, касније књижевник, Михаило Лалић. Понуђено занимање могло је да обезбиди неку додатну материјалну сигурност. Без обзира на то што је паковао дневне новине у пакете, лијепио адресе и утоваривао као физички радник, Лалић је добио награду за причу на анонимном конкурс⁴⁸. Тај посао је био нека врста „Црвене помоћи” сиромашним љевичарима. Владислав Рибникар, као симпатизер КПЈ-а, подржавао је акцију „Црвене помоћи”. Ову акцију у *Полиџици* је посебно његовао њен сарадник Дејан Лапчевић. Он је прикупљену помоћ даље слао Милораду Гајићу, такође сараднику *Полиџике*, који је имао значајну улогу у стварању Кружока новинара као секције за идеолошко-политичко уздизање. Ову групу чинило је више новинара из неколико београдских листова и то: из *Полиџике* — Милорад Гајић, Милорад Панић, Гојко Бановић, Васа Медан, Душко Јерковић, Богдан Поповић, Милојко Чоловић, Вилко Винтерхалтер, Бранко Драшковић и Дејан Лапчевић; из *Правде* — Јоца Јовановић, Михаило Лалић, Миодраг Васиљевић, Наталија Хаџић, Стипе Пекић и Дејан Богдановић; из *Времена* — Вера Степановић и Радмила Крстајић. Састанцима кружока присуствовао је често Владимир Дедијер.⁴⁹

У то вријеме Михаило Лалић је радио у дневном листу *Правда*, а објавио је и неке приче и у овом гласилу. Пред Други свјетски рат, поред *Полиџике*, *Правде* и *Младе културе*, Лалић је сарађивао и у листу *Јуџословенски ПТТ*, као и у часописима *Живои и рад* и *Наша стварност*, објављујући прозу и поезију. Сарадничко — новинарско искуство прожима наративност у причама „Владимир Стиповић кашљуца” и „Брескве”. Владимир Стиповић од хонорара плаћа кирију газдарици, а кад то није на вријеме исплаћено настају подстанарске муке. Уредник тражи пригодне приче, оне које конвенирају приземном укусу: „Она ваша прича о пљачкању, не може бити штампана иако је добро написана, ево зашто: наш подлистак је ту за забаву најобичнијих грађана, знате, после ручка, пред спавање; они не траже литературу, они траже фељтон, а то је разлика. Фељтон се пише плитко, бледо, површне занимљивости, без за-

⁴⁸ Предрог Милосављевић, Фото-времеплов. Књ. 1, *Полиџика*: (1904–1941), Београд, *Полиџика*, 2004, стр. 172. Није познат наслов приче за коју је добио награду.

⁴⁹ Миодраг Симић, „*Полиџика*” и *студентски Београдски универзитетски уочи Другој свјетској рати*, Зборник радова са Симпозијума *Београдски универзитетски у предрајном периоду, народноослободилачком рату и револуцији*, одржаног 16–18. децембра 1985, књ. I, Београд, 1986, стр. 254–261. За овај извор Симић наводи *Сећања Дејана Лапчевића*.

дубљивања у друштвене, породичне, психолошке проблеме.⁵⁰ Књижевне и умјетничке ревије показивале су тенденцију дјежања из живота више него суочавање са животним недаћама. Текст Јанка Ђоновића „Схватање књижевника код нас”, објављен у рубрици „Књижевни и културни живот” *Југословенске ПТТ*⁵¹, у прекорном тону пребацује „лирским трибунима” књижевно помодарство. „Увече се у бујици шетача на корзоу у Кнез Михаиловој улици, овђе-онђе, утркивали су се млади људи са другачијим лијеним косама које су падале на рамена. То су били разни лирски трибуни који су се трудили да код нас представљају европске изме. То је тај и тај пјесник. То је уредник тога и тога часописа, итд.”

Атмосфера из штампарије представљена је реалистички у краткој причи „Брескве”: „Преко штипки и точкића клизе готове новине, јутарње издање над којим ће провинција зијевати од чуда и досаде. Многи ће у тим новинама тражити срећу која не долази, много ће радосних и још више тужних гласова пронијети по пространој добро утабаној земљи. Сада су још ту у свом прашливом породилишту, по њима се лупа, по њима се лијепе незнана имена и адресе, слажу се везују и спремају на далеке путеве. — Дланови поцрне од штампарског мастила, у устима и носевима се таложи ситна и досадна прашина. Просторије смрде гвожђем и оловом.”⁵²

За Лалића и његове идеолошке истомишљенике Крлежина тема о пониженом човјеку била је окосница промишљања и стварања литерарних тема. „Приказати нашу моралну и интелектуалну драму, која је почела прије тридесет година, и довести на сцену читаве генерације наших иницијатора, који су приступили к дјелу с намјером да наше прилике преуреде из темеља, то је књижевна тема, која треба да се појави на дневном реду данашњих књижевних остварења. Усавршујемо и поправљамо овај свијет, уљепшавамо и преграђујемо ову своју звијезду, то је била лирска кантилена безбројних безимених хиљада наших кажњеника по лепоглавским, митровачким, мариборским, зеничким и адациганлијским ћелијама и казаматима. Наш лијеви човјек, робијаш, кажњеник

⁵⁰ Михаило Лалић, „Владимир Стиповић кашљуца”, *Стигуенӣ*, год. 1, бр. 2 (5. јун 1937), стр. 2.

⁵¹ Новине Удружења чиновника ПТТ струке *Југословенска ПТТ*, власника и издавача Михаила Ј. Грбића излазиле су од 1933. до 1939. Музеј ПТТ у Београду има примјерке од 1935. године. У том листу сарадници су били, поред Михаила Лалића, Јанко Ђоновић и Душан Ђуровић.

⁵² Mihailo Lalić, „Breskve”, *Jugoslovenska PTT*, god. VII, br. 140 (18. јул 1939), str. 15.

и политички кривац дошао је до свог непоколебљивог увјерења, да треба дјеловати онострано, овоземаљски, сада и одмах и овдје...⁵³

Продубљеније ишчитавање књижевних творевина, открива слојевитост поетских поступака који се могу препознати као својеврсно естетско моделовање стварности и као Лалићево животно искуство. На то нас упућују и различите верзије пјесничких и прозних текстова јер је Лалић своја књижевна дјела допуњавао новим литерарним чињеницама, пјесничким секвенцама и прозним фрагментима, ријечју, био је писац верзија. Тако је и прозне врсте из приређене књиге *Међурајно стивара-лашићво (1935–1941)*, Лалић претходно укључио у збирку приповиједака *Извидница*⁵⁴.

Mila MEDIGOVIĆ-STEFANOVIĆ

HISTORY AND BIOGRAPHY IN LALIC'S INTERWAR WORK (1933–1941)

Summary

The students' days of Mihailo Lalic (1933 — 1940) were interwoven with historical events at Belgrade University. The members of the Progressive Students' Movement, dominated by the students of the Faculty of Law in Belgrade, most of them being from Montenegro, manifested their leftwing preferences and commitment to social literature. That period and authentic participants have their literature expression in the interwar stories and poetry of Mihailo Lalic. Lalic started his rich creative opus in the literature articles in the *Politika*, as well as in the magazines *Pravda*, *Mlada Literatura*, *Student*, *Zeta*, *Jugoslovenska PTT*, *Letopis Matice Srpske*, *Zivot and Rad*, and *Naša Stvarnost*. The artistic works of that period were shaped by the influence of the world and Yugoslav social literature movement, but their literature-axiological achievements did not match the level of the later works of Mihailo Lalic. However, they were important from the aspect of Montenegrin and Serbian literature history. Since this period of the literature engagement of Mihailo Lalic has not been fully illuminated, a new literature focus, as well as a more profound interpretation of his works from the period of 1935–1941. have proved to be needed.

⁵³ „Књижевност данас”, Есеји, књ. I, М. Крлежа, Београд: ИП „Слобода”, 1977, стр. 155.

⁵⁴ Михаило Лалић, *Извидница*: приповијетке, Београд: „Просвета”, Издавачко предузеће Србија, 1948. Три прве приче: „Ђорко”, „Сам — самцит” и „У планини” су верзије објављене прозе пред Други свјетски рат.